

Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'da Dinin Hukuki Çerçevesi ve Teşkilat Yapısı*

Cengiz MÜRSELOV**

Özet

Bu çalışmada bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da din işleriyle ilgili gerçekleştirilen hukuki düzenlemelerin ve bunun sonucunda meydana gelen değişimin tespiti amaçlanmıştır. Sovyet baskısından kurtulup cumhuriyet olarak bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan devleti, ilk iş olarak dini konularla ilgili hukuki bazı yenilikler ve düzenlemelere gitmiştir. Bu bağlamda, Anayasanın 18. maddesinde "Din ve Devlet ilişkisi", 48. Maddesinde de "Vicdan Özgürlüğü/Hürriyeti" ile alakalı bir takım kanunlar kabul edilmiştir. Bu dönemde dini özgürlük alanındaki diğer bir gelişme de 20 Ağustos 1992'de gerçekleşmiştir. Bu tarihte kabul edilen 29 maddelik "Dini İtikat Serbestliği/Özgürlüğü" hakkındaki kararlar sayesinde insanlar artık korkmadan dini vecibelerini yapabilir hale gelmişlerdir.

Bağımsızlıktan sonra din artık devlet tarafından saygı duyulan bir olgu haline gelmiştir. Ayrıca devlet halkın ihtiyacını ve gelişen sosyal talebi dikkate alarak dini kurumlarda köklü bir değişim ve yenilenmeyi gerekli görmüştür. Bu doğrultuda ilk olarak var olan Kafkas Müslümanlar İdaresi değiştirilmiş, ülkedeki tüm dini kurumların denetim ve kontrolünü yapma yetkisiyle Dini Kurumları İşleri Üzerine Devlet Komitesi kurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan'ın bağımsızlığı, Vicdan Özgürlüğü, Devlet-Din ilişkisi, Dini İtikat Özgürlük, Din Seçimi, Dini komite, Dini Kurumlar,

The Religious Judiciary Frame and Its Organization Structure in Azerbaijan after its Independence

Abstract

This study aims to examine the new changes and the developments that have taken place in the field of the religious judiciary frame in Azerbaijan after its independence. Once Azerbaijan gained its independence from Soviet yoke, the new Azerbaijan Republic made some new constitutional arrangements in regard of jurisprudence. In this context, some rules in article 18 'Relation between Religion and State' and article 48 'freedom of conscience' were enacted. In this period, another development in regard of religious freedom took place on the 20th of August 1992. This law which is made of 29 articles grants the citizens the freedom to practice what they believe without the fear of apprehension.

After the independence, religion became a respected fact of life. Besides, the government reacted positively to the public religious needs and established the necessary organizations. First, the government established the Religious Affairs Department, instead of former Religious Management of Muslims of Caucasia, and bestowed all the religious affairs managements to this organization.

Key words: The Indecency of Azerbaijan, freedom of conscience, state-religion relations, freedom of belief, religious choice, religious committee, religious organizations.

* Bu makale "Azerbaycan'da Yaygın İslam Din Eğitimi (Zakatala ve Balaken Bölgesi Yaz Kur'an Kursları Örneği)" adlı doktora tezinden yararlanılarak yazılmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi A.B.D.
gizcen@hotmail.com

Giriş

Sovyet yönetimi, her ne kadar idaresi altındaki devletlerin dini ile ilgilenmediğini, devletin dinden ve din işlerinden ayrı olduğunu söylese de bu durum sadece kağıt üzerinde kalmıştır.¹ Sovyet idaresi, yönetim altındaki memleketlerde tek bir siyasi amaç gütmüştür; o da kendi ideolojisini destekleyen ve kendisine hizmet eden “Sovyet insanı” yetiştirmektir.² Bu nedenle gerektiğinde idareciler İslam adını kullanmaktan çekinmemiş, hatta Rus yönetiminin ihtiyaçları doğrultusunda Hristiyan ve Müslüman din adamlarını kendi propagandalarını desteklemek için baskı altında tutarak işlerine alet etmişlerdir. 70 yıldan fazla süren bu siyasi uygulamanın sonuçlarına baktığımızda, Sovyet yöneticilerinin planladıkları hedefe pek de ulaştıklarını söyleyemeyiz. Bir bakıma bütün din karşıtı çalışmalar sadece görünüşte kalmıştır. Kısacası din duygusunu ve düşüncesini insanların bilinçlerinden silmemişlerdir. Azerbaycan halkının bağımsızlık mücadelesinde İnanç duygusu manevi yönden bu süreci desteklemiştir.

SSCB idaresinin haksızlıklarına daha fazla dayanamayan Azerbaycan halkı 1980'lerin sonlarında bağımsızlık mücadelesine başlamıştır. Sovyet yönetiminin Ermeni işgalcileri desteklemeleri ve Karabağ sorununun ortaya çıkması bu sürecin daha da hızlanmasına neden olmuştur.³ Ocağın 20'de Rus askeri birliklerinin silahsız vatandaşları katletmesi Azerbaycan halkında büyük bir tepkiye

- 1 19 Mayıs 1921 senesi Sovyetler Büyük Konseyi'nde kabul edilen ilk SSCB Anayasasının 4. maddesinde şöyle deniliyordu: “*Vatandaşların vicdan hürriyetini temin etmek amacıyla, din devletten ve eğitim dinden ayrılır. Ama vatandaşa dini ve anti-dini tebliğ hürriyeti verilir*”. Bkz. SSCB Anayasası, Madde 4; Mehmmet Balayev, “Vicdan Azadlığı ile Bağlı Beynelhalk Prensipler ve Azerbaycan Tecrübesi”, *Devle ve Din İçtimai Fikir Toplusu*, Noyabr- Dekabr: 2009, s.115-116.
- 2 Diğer bir ifadeyle Ruslaştırma siyasetinin temel amacı; Azerbaycan halkının fikirde, yaşantıda ve kültürel olarak Rus idaresine hizmet eden bireyler olmasını sağlamaktır. Bkz. Abdulla Ehedov, *Azerbaycan'da Din ve Dini Tesisatlar*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü: 1991, s.56-57.
- 3 Gabil Hüseyinli, “Azerbaycan'da Siyasî Partiler ve Siyasal İlişkiler”, *Avrasiya Dosyası*, 2001, C.7, S.1, s.163; Elsever Samadov, *Azerbaycan'da Din Eğitimi*, Marmara Üniversitesi S.B.F, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2006, s.54.

neden olmuştur. Katledilenlerin yıllar sonra şehit adı ile defnedilmiş olması bir bakıma komünist Rus yönetime bir başkaldırı olarak algılanmıştır. Çünkü İslâmî bir sembol taşıyan şehitlik kavramı ve şehitlerin defin törenleri Sovyet idaresince yasaklanmıştı.⁴ 20 Ocak sonrası ortaya çıkan bu tepkisel tutumlar bir bakıma Azerbaycan'ın Sovyet yönetiminden kurtulma ve milli değerlere dönme arzusunun dışı vurumu idi. Sonuç olarak, 20 Ocak olayı ile başlayan süreç Azerbaycan topraklarının Sovyet esaretinden kurtulması ile neticelenmiştir.

Esareten kurtulan Azerbaycan, bağımsızlığını ilan ettikten sonra hukuki, sosyal, ekonomik ve daha birçok alanda değişim yaşamıştır. Yaşanan bu değişim ve dönüşüm süreciyle halk geçmişine ve bir anlamda özüne dönmeye başlamıştır. Siyasi çalkantıların yaşandığı bu tarihlerde Azerbaycan'ın siyasi yapısı ve devlet idaresi tam üç kere el değiştirmiştir.

1990'da devlet adamları din alanında yeni düzenlemeler hayata geçirdiler. Bu düzenlemelerin ilki, Kafkas Ötesi Müslümanlar Ruhani İdaresi⁵ kurumunun Kafkas Müslümanlar İdaresi⁶ olarak değiştirilmesidir. Siyasi özgürlük doğrultusunda Sovyetler zamanında kullanılan tüm semboller⁷ kaldırılıp yerine milli semboller konmuştur.⁸ Bu dönemde en önemli köklü değişiklik yasal zeminde gerçekleşmiştir. Biz de bu çalışmamızda Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da dini hayatla ilgili ne gibi yasal düzenlemelerin yapıldığını ve ihdas edilen dini kurumaların görev ve sorumluluklarının neler olduğunu incelemeye çalıştık.

I. Azerbaycan'da Devlet-Din Münasebeti

Azerbaycan resmi olarak cumhuriyet olduğunu 18 Ekim 1991'de ilan etmiştir. Ancak Moskova'dan kopması ve Moskova'ya bağımlı olmadan idare edilmesi 1992 senesinde Ebülfez Elçibey başkanlığında gerçekleşmiştir. Elçibey'in başkanlık ettiği Azerbaycan Halk Partisi, halk nezdinde köretilmiş olan İslam'ın yeniden canlandırılmasına önem vermiş,⁹ “*Milli Bütünlük*” adıyla yürüttüğü siyasette İslam'a da yer vermiştir.¹⁰ Ancak bunu yaparken din ve İslami dünya görüşünün hukuk sisteminde (yürütme, yargı ve yasama) değil, bir kültür unsuru olarak devletin felsefesinde yer alması gerektiğini savunmuştur.¹¹ Bu nedenle partinin siyasi programlarında “*Maneviyat ve Din*” başlığı altında ülkedeki dini yoksunluk ve manevi

4 Bu zamana kadar defin merasimlerinde din görevlilerini görmek mümkün değildi. Törenler ateist bir karakter taşıyordu. Bkz. Arif Yunusov, *Azerbaycan'da İslam*, Bakü: 2004, s.173.

5 Kafkasya ötesi şehir ve kasabalar. (Azerbaycan, Gürcistan, Çeçenistan ve Ermenistan toprakları)

6 Bu idare, din alnında kontrol yetkisine sahiptir ve din adamlarının tayin işleriyle uğraşmaktadır. Gürcistan Azerbaycan ve Ermenistan'da yaşayan Müslüman kesimin sorumluluğu da görev alanına dâhildir. Bkz. Abdulla Ehedov, *Azerbaycan'da İslam Modernleştirilmesi*, Bakı: 1995, s.6.

7 Ruslaştırma siyasetinin diğer bir tezahürü de dini isim taşıyan tüm mabetlerin isimlerinin değiştirilerek Rus isimlerinin kullanılması şeklinde olmuştur. Bkz. Taha Akyol, *Azerbaycan Sovyetler ve Ötesi*, Burak yay, 1990, s.38.

8 Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Türkler, Yeni Türkiye Yay, C.19, Ankara: 2002, s.136.

9 Yunusov, a.g.e. s.185.

10 Okan Yeşilot, *Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya*, İstanbul: Kitabevi, 2005, s.181.

11 E. Elçibey, *Bütöv Azerbaycan Yolunda*, İstanbul: 1998, s.15; Güzel, Türkler, s.160.

eksikliğinin nedenlerine dikkat çekilmiştir. Daha sona Elçibey mili değerlerle dini değerlerin iç-içe oluşu ve organik bağlılığı üzerine önemli açıklamalarda bulunup¹² 1989 Sovyet zulmünü açık bir şekilde dile getirmiş ve dini yetersizliğin giderilmesi için çözümler aramıştır. Bu nedenle 16 Temmuz 1989 senesinde katıldığı konferansta “*düşünce ve dini itikat özgürlüğünün sağlanması*” ve “*bütün dini abidelerin onarılması ve dindarlara verilmesi*”nin gerekliliği hakkında teklif sunmuştur.¹³ İslam’a pozitif bir bakış açısı besleyen Elçibey, İslam’ın bir din olmaktan öte bir medeniyet olduğunu vurgulayarak¹⁴ demokrasi bayrağı altında mescitlerin ve medreselerin canlandırılmasına yardım edeceğini ifade eden bir bildiri yayınlamıştır.¹⁵ Dini inanç alanında sorunların halledilmesi adına 20 Ağustos 1992’de anayasanın 29. maddesi olan, “Dini İtikat Özgürlüğü Hakkında Kanun” kabul edilmiştir.¹⁶

Azerbaycan’daki yeni anayasal süreç zor şartlar altında başlamış ve uzun süre devam etmiştir.¹⁷ 1991’de yeni Anayasa oluşturmakla görevli bir komisyon kurulmuş, fakat siyasi istikrarsızlık bu komisyonun çalışmasını engellemiştir. Ancak 1992’de yeni Anayasayı hazırlamak amacıyla gönüllü uzmanlardan oluşan bir gruba, daha sonra Cumhurbaşkanı ile Parlamento Başkanı’nın ortak tasarrufları sonucu resmi bir statü kazandırılmıştır. Bu grup Anayasa tasarısını hazırlarken, aynı zamanda Ekim 1991 tarihli Bağımsızlık akdinden de faydalanmıştır.¹⁸ Yeni Anayasa 12 Kasım 1995 yılında halk oylaması/referandum yoluyla kabul edilmiş ve 27 Kasım’da yürürlüğe girmiştir. Bu yeni anayasanın 18. maddesi “Din ve Devlet”, 48. maddesi ise “Vicdan Özgürlüğü/Hürriyeti” ile alakalı yasalardır. Alınan kararlar dikkatle incelendiğinde uluslararası insan hakları metinlerine uygunluk arz ettiği görülür.¹⁹ Devlet-din ilişkisini belirleyen 18. madde temelde şu hususlara dikkat çekmiştir:

I. Azerbaycan Cumhuriyeti’nde din devletten ayrıdır. Bütün dini inançlar kanun karşısında eşittir.

II. İnsan onurunu küçük düşüren veya hümanist prensiplere aykırı dinlerin faaliyetleri ve propagandası yasaktır.

III. Devletin eğitim sistemi dünyevi niteliktedir.

12 Güzel, Türkler, a.g.e. s.160.

13 Yunusov, a.g.e. s.170.

14 Adalet Tahirzade, Meydan, 4 yıl 4 ay, Azerbaycan Halk Harekâtı Hakkında Gündelik Qeyidlerr, Bakı: 1997, C.1, s.343,

15 Adalet Tahirzade, Meydan, a. g. e. , s.343, 473.

16 Dini İtikat Azatlığı Hakkında Azerbaycan Respublikasının Kanunu, Bakü: 1992.

17 Anayasal süreçle ilgili bkz: Alesker Aleskerov, Azerbaycan Anayasasındaki Devlet Sistemi ve Temel Öğeleri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2000; Levent Gönenç, “Azerbaycan Anayasası Üzerine Notlar”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.47, S.14, Ankara: 1998, s.207-208.

18 BDT Ülkelerinde Demokrasiye Geçiş ve Anayasa Yapımı (Çev. Ergun Özbudun ve Levent Köker), Ankara: 1993, s.29.

19 Mehmet Balayev, a.g.m., s.115-116; Emine Keskiner, “Bir İnsan Hakları Meselesi Olarak Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, C.38, S.1, s.9.

Yeni anayasada ayrıca, “demokratik, hukuki, laik ve üniter bir devlet” ibaresiyle Azerbaycan Cumhuriyeti’nin esasları belirtilmiştir.²⁰ Dolayısıyla dinin devletten ve devletin dinden ayrılığı prensibi anayasada da yerini bulmuştur. Anayasasında da belirtildiği gibi Azerbaycan Cumhuriyeti dünyevi bir devlet anlayışına sahiptir. Devletin dinden ayrı olması veya dünyevi devlet düşüncesi; dinsiz bir devlet, dinsiz bir cemiyet veya dine karşı bir devlet şeklinde anlaşılmamalıdır. Burada devletin dünyevi olması, idari konularda dini hükümlerle değil de dünyevi hükümlerle yönetilmesi şeklinde anlaşılmalıdır. Azerbaycan Cumhuriyeti’nde din ile devlet arasında sıkı bir ortaklık vardır. Çünkü Azerbaycan halkının milli şuur ve manevi değerlerinin şekillenmesinde İslami değerlerin katkısı göz ardı edilemeyecek kadar fazladır. Hatta Haydar Aliyev, dinle devletin sıkı dostluğunu vurgulayarak, Azerbaycan ulusunun İslami değerler ile terbiye edilmesini zaruri saymıştır.²¹ Bununla birlikte, dünyevi olması hasebiyle devlet dinden ayrı tutulmuştur.²² Çünkü bu durum, tüm demokratik devletlere has bir özelliktir. Ancak herhangi bir din resmi din olarak kabul edilmemekle birlikte, dinler arasında toleranslık²³ ilkesi esas alınmıştır. Burada dinin devletten ayrılması siyasi ideoloji bakımındandır.

Ayrıca Anayasanın 18. Maddesinde belirtilen toplumun ahlaki değerlerini tehdit eden dini anlayışların devlet tarafından yasaklanmasıyla insanların hak ve hukuklarının devlet tarafından korunduğu ve toplumun siyasal yaşamının devlet güvencesi altında olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu karar, anayasanın 7. Maddesindeki “devletin yüksek amacının insan ve vatandaş hak ve özgürlüğünün sağlanması” ifadesiyle özdeşleşmektedir.²⁴ Anayasadan da anlaşılacağı üzere demokratik yönetimi ve laikliği benimseyen Azerbaycan devleti bünyesinde barındırdığı vatandaşlara dini yaşam ve dini hürriyet alanında serbestlik tanıyarak tüm dini inançlara toleranslık esası doğrultusunda yaklaşmıştır. Devlet organları sadece dini yaşama ve dini tercih konusunda insanların ve gençlerin beyinlerini bulan-dıran ve dini düşünce karşısında ayrımcılık yapan din fanatiklerinin faaliyetlerine izin vermemiştir.

Tanınan dini serbestlik İslam’la beraber diğer dinlerin de ülkede yayılma kapısını açmıştır. Azerbaycan’daki bu yasal serbestlik dini tebligatta bulunan birçok yabancı dini teşkilatın ilgisini çekmiştir. Bu nedenle 1990-1996 yılları arasında ülkede çok sayıda yaygın din eğitim ve ibadet yerleri açılmıştır. Dini bilgiye ihtiyaç duyan halk dini tebliğde bulunan bu yerlere hayli ilgi gösteriyorlardı.²⁵ Bütün bu

20 *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Anayasa*, Azersneş, Bakü: 1994, Madde 7, s. 6.

21 Adil Abdulla el-Fellah, *Heyder Aliyev ve Milli Menevi Deyerler*, Qismet, Bakü: 2007, s.87.

22 Musa Guluzade, “Müstegil Azerbaycan Respublikasında Devlet-Din Münasebetleri”, *Devle ve Din*, Noyabr 2006; s.96.

23 Toleranslık; ülkedeki tüm dini icma ve kuruluşların barış ve sulh içinde, dini düşünce ve ibadetlerini serbestçe yaşamalarıdır. Bkz. <http://www.azerbaijan.az/portal>. “Azərbaycanda Tolerantlıq” 20 Haziran 2012.

24 *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Anayasa*, Azersneş, Bakü: 1994, Madde 7, s. 6.

25 Allahşükür Paşazade, *İslam’ın Ahlak Nazariyesi, Prensipleri ve Esas Değerleri*, Bakı: İslam Araştırmaları, İrşat İslam Araştırmaları Merkezi, 2001, s.7; Samedov, s.56.

gelişmeler sonucunda din-devlet ilişkisini düzenleyen kanunlarda ciddi düzenlemelere ihtiyaç duyuldu. Bu doğrultuda, 1992'de çıkarılan Dini İtikat Özgürlüğü kanununda, dönemin şart ve gereksinimleri göz önüne alınarak; 1997, 2001, 2002, 2003 ve 2009 yıllarında çeşitli çıkarma ve ilaveler yapıldı.²⁶ Kanunnamenin Dini İnanç Özgürlüğü Hakkındaki 5. Maddesinde din-devlet ilişkisinin temelleri şu şekilde açıklar:

1. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde din ve dini kurumlar devletten bağımsızdır.
2. Devlet kendisine ait olan herhangi bir işin yerine getirilmesini dini kurumlara teslim etmez ve onların faaliyetine karışmaz.
3. Bütün dinler ve dini kurumlar kanun karşısında eşittir. Bir din veya dini kurumun diğerlerine oranla herhangi bir üstünlüğü yoktur.
4. Dini kurumlar sosyal hayata iştirak etme, hatta sosyal birliklerle beraber basın-yayın vasıtalarından istifade etme hakkına sahiptirler.
5. Dini kurumlar siyasi partilerin faaliyetine iştirak etmez ve onlara maddi yardımda bulunamazlar.
6. Din adamı Devlet teşkilatına girdiğinde veya devlette bir göreve geldiğinde o şahsın dini faaliyetleri durdurulur.
7. Dini kurumlar Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kanunlarına göre hareket eder ve mesuliyet taşırlar.

8. Dini Kurumların, cinayet yolu ile kazanılmış para ve diğer emlakların legalleştirilmesinin ve teröre desteğin engellenmesi amacıyla, devlet tarafından belirlenen şartları yerine getirmesi gerekir.²⁷

Maddelerden de anlaşıldığı üzere; devlet dini kurumları kendinden ayırmıştır. Bununla birlikte dini grup ve kurumların yetki alanlarını belirleyerek bunların, toplumun sosyal refah ve ihtiyacına yönelik korunup geliştirilmesine imkân sağlamayı amaçlamıştır. Haydar Aliyev bir konuşmasında dünyevi (laik) devlet ve din düşüncesine şöyle açıklık getirmiştir: "Azerbaycan, anayasasında din ve vicdan hürriyetini ilan etmiştir. Biz de devlet eliyle bunun temin edileceği garantisini kendi üzerimize almışızdır. Evet, onun için de bizim devletimiz dünyevi (laik) devlettir. Ancak, biz dinden ayrı değiliz."²⁸

Burada laik devlet, vatandaşın iç ve dış güvenliğinin temini için adaletle hükmetme mükellefiyetini üzerine almaktadır. Birey, yaşantısı ve dini düşüncesiyle devlet bütünlüğüne zarar vermediği müddetçe istediği dini ideolojiyi destekleme veya desteklememe konusunda serbesttir. Laik devlette din hürriyeti esastır.²⁹ Birey, toplumun dini değerlerini isterse öğrenir ve bu değerler doğrultusunda yaşar.³⁰

26 Devlet ve Din İçtimai Fikri Toplusu, Haziran-Ağustos, 2009, s.5.

27 Azerbaycan Cumhuriyeti Dini İtikat Özgürlüğü Hakkında Kanun, (ACDİÖHK), I, Madde 5, s. 5-6.

28 Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi Kanunu, (ACDKİDK) Bülteni, No.1, s.1.

29 Kamil Kaya, *Türkiye'de Din-Devlet İlişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, İstanbul: 1998, s.66-67.

30 Abbas Çelik, *Din Eğitimize Tarihsel Yaklaşım*, Erzurum: Ekev Yay., 2001, s.5.

1993 yılında³¹ iktidara gelen Haydar Aliyev Sovyetlerdeki Marksist-Leninist idare modelinin ideolojisini reddettiğini beyan ederek Ramazan ve Kurban bayramlarını birer gün tatil ilan etmiştir.³² Bağımsızlığın ilk yıllarında Azerbaycan'a Suudi Arabistan, İran, Kuveyt, Pakistan ve Türkiye'den çok sayıda dini ve sosyal yardım amaçlı kurum ve kuruluş gelmiştir. Daha sonra bu kuruluşlar tarafından ülkede, dini eğitim ve ibadet amaçlı çok sayıda cami inşa edilerek insanların hizmetine sunulmuştur. Tüm bu gelişmeler neticesinde, sadece 1993 yılında resmi kayıtlara göre yeni inşa edilen cami sayısı 300'e varmıştır.³³

Haydar Aliyev'in Azerbaycan devletinin dini anlayışı adına izlediği siyaset "devamlılık ve toleranslık" esasına dayanmaktaydı. Ayrıca H. Aliyev, devlet ile dinin ve dindarların ayrıldığını ve devletin dine ve dindarlara yaklaşımının bağımsızlıktan sonra değiştiğini şu sözlerle vurgulamıştır:

"Din ve din adamları sanki çok ince, hassas maddeden yapılmışlar. Onların kendi davranış ve dünya görüşü vardır. Onlarla çalışırken mutlak bu hususları nazara almak gerekir. Topluma mümkün olduğu kadar anlaşılır bir dilde hitap etmek gerekir ki, Azerbaycan devleti laik devlet olsa da, ateist devlet değildir. Ancak, bize dost olmayanlar böyle düşünebilirler. Dine, dinin manevi ahlâki değerlerinin tebliğine, bu değerlerin yardımıyla insanlara vatanseverlik ve tahammül duygularının aşılmasına devletin de ihtiyacı var. Biz milli-manevi değerlerimizi dini değerlerden ayrı düşünmüyoruz. Ama devlet-din ilişkileri şeffaf, anlaşılır olmalıdır. Azerbaycan'ın kuvvede olan kanunları, Azerbaycan halkının ve devletinin çıkarlarına uygun yapılmalıdır. Dinin siyasî amaçlı kullanılma çabalarına karşı ciddi mücadele etmek gerekir. Din siyasî ve ideolojik çekişmelerin üzerinde kalmalıdır. Din her insanın ferdi manevi ihtiyacını gideren bir değerler sistemi gibi kabul olunmalıdır".³⁴

Haydar Aliyev'in vefatı üzere, 2003 yılında yapılan seçimler sonucu İlham Aliyev Cumhurbaşkanı oldu. İlham Aliyev dini alanda babasının siyasetini izleyerek ülkede eski camilerin restore edilmesi hakkında kararlar yayınlamıştır. Özellikle ülkedeki birçok eski cami devlet bütçesinden ayrılan parayla restore edilmiş ve insanların kullanımına açık hale getirilmiştir.

Sonuç olarak, Azerbaycan devletinin anayasasındaki laiklik anlayışına göre devlet, bünyesinde var olan bütün dini kurumlara eşit muamele gösterir. Kanun karşısında biri diğerinden kesinlikle üstün tutulamaz. Dini kurumlar varlıklarını devam ettirmek istiyorlarsa devletin dünyevilik ve devletçilik prensibiyle uyum içinde olmalı, dini tekebbür ve radikalizmden uzak durmalıdırlar.³⁵

31 Adâlet Tahirzade, *Elçibey'le 13 Saat*, İstanbul: Turan Kültür Vakfı, 2001, s. 9.

32 Yunusov, a.g.e., s.190.

33 Yunusov, a.g.e., s.187, 211-212.

34 Haydar Aliyev'in Siyasî İrsinden, ACDKİÜDK Bülteni, 2004, No.12, s.2; Rafiq Aliyev, *Dövlət və Din*, Bakı: 2004, s.13-14.

35 Rafik Aliyev, a.g.e., s. 8-9.

II. Azerbaycan'da Din Eğitimi Düzenleyen Yasalar

1. Yasalarda Din Seçimi ve Vicdan Hürriyeti

Laik bir yönetime sahip olan Azerbaycan Cumhuriyeti kişisel veya dini özgürlük anlayışı içerisinde bireye din seçiminde serbestlik tanımaktadır. Özgürlüğün anlamını Erdoğan iki aşamalı bir şekilde tanımlar. Birinci aşama her hangi bir kanaate sahip olmak iken (vicdan özgürlüğü), ikincisi de bu kanaatin dışarı vurulmasıdır.³⁶ Bu da bireyin her hangi bir zorlama olmaksızın hür iradesi ve kendi isteği ile baskıya maruz kalmadan dinini yaşama, yaşatma ve öğretme hakkıdır. Azerbaycan Cumhuriyeti de laiklik ilkesiyle uyumluluk içinde vatandaşına en tabii hakkı olan dinini seçme serbestliğini tanıyarak, Anayasa'nın 48. maddesinde vatandaşlarının din ve vicdan özgürlüğünü şu şekilde güvence altına almıştır:

I. Herkesin vicdan hürriyeti vardır.

II. Herkesin dini ilişkisini serbestçe tespit etme, herhangi bir dine tek başına veya diğerleriyle beraber inanma veya hiç bir dine inanmama, dinle alakalı düşüncesini ifade etme ve tebliğ hakkı vardır.

III. Dini törenlerin yapılması, kamu düzenini bozmadığı takdirde veya genel ahlaka aykırı değilse serbesttir.

IV. Dini itikat ve inanç, hukuka aykırı hareketlere hak kazandırmaz.³⁷

18 Mart 2009'da Anayasanın 18. maddesinde bazı değişiklikler yapılmasına rağmen 48. maddede herhangi bir ilave yahut çıkarma yapılmamıştır.³⁸ Bu maddeler Azerbaycan Cumhuriyeti'nde devlet-din münasebetini genel hatlarıyla özetleyen maddelerdir.

Laik, demokratik ve hukuki bir yapıya sahip olan Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşının din, vicdan, ibadet ve ifade hürriyetiyle hukukun ve yasaların korunması adına bazı zaruri durumlarda gerekli yasal sınırlamalar koyabilir ve bu yetkiye sahiptir. Örnek olarak, önceleri Azerbaycan vatandaşı olmayan yabancı şahıslar tarafından dini tebligatın yürütülmesi mümkün iken; 1996'dan sonra bazı yabancı dini teşkilatların asıl amaçlarından sapmaları, iç yüzlerinin basına yansımaları ve bu durumun devlet tarafından hoş karşılanmaması sonucunda söz konusu faaliyetleri yasaklanmıştır.³⁹

Yaşanan bu durum sonrasında Ahlaki ve dini değerlerin halka doğru bir şekilde öğretilmesinin temini (Ebeveynler veya onları temsil eden şahıslar, karşılıklı rıza esasına göre çocuklarını dini inancına uygun olarak eğitebilirler⁴⁰) ve dini

36 Mustafa Erdoğan, "Sivil Özgürlük Olarak Din ve Vicdan Özgürlüğü", Demokratik Hukuk Devletinde Din ve Vicdan Özgürlüğü, İstanbul: 2002, Ensar Neşriyat, s.63-64

37 Anayasa, Madde 4, s.4.

38 Mehmed Balayev, *a.g.m.*, s. 119.

39 ACDİÖHK, Madde 1, s.4.

40 ACDİÖHKİ, Madde 4, s.1.

inançların, vicdan hürriyetinin koruması için hukuki, dünyevi ve demokratik kanunlar kabul edilmiştir.

Anayasa'nın 71. maddesinde insanların din ve vicdan hürriyetleri şu ifadelerle teminat altına alınmaktadır: "Hiç bir hâlde kimse din, vicdan, düşünce ve inancını açıklamaya mecbur edilemez ve bunlar için suçlanamaz".⁴¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın İnzibati Hatalar Mecellesinin 5. maddesi⁴² ve Düşünce ve İfade Özgürlüğü ile ilgili 47. maddesi⁴³ anayasanın söz konusu 71. maddesini destekler mahiyettedir.

2. İnanç ve İbadet Hakkı

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan hükümeti Sovyetler tarafından yok edilme-ye çalışılan milli adetlerle kültürel ve dini değerleri bilhassa ilgi merkezi haline getirmiştir. Komünizm devrinde tehditler ve repressiya⁴⁴ korkusu ile kısıtlanan ve gizlenen itikat, inanç ve ibadet duygusu bağımsızlık döneminde yeniden canlanmıştır. İbadete izin verilmesinin yanısıra yeni ibadethaneler de açılmıştır. Bu dönemde İslam dini adına legal şekilde faaliyet gösteren dini teşkilatlar ve dini müessesler açılmıştır.⁴⁵

Ferdin resmi ve gayri resmi hiçbir tazyike ve zorlamaya uğramadan ibadet serbestliğinin tanınması inanç hürriyeti ile mümkündür.⁴⁶ Bir başka anlamda, inanç ve ibadet hürriyeti din ve vicdan hürriyetinin zaruri sonucudur.⁴⁷ İbadet ve inanç insanın manevi istirahatının huzur ve kuvvet kaynağıdır. Bir bakıma ruh mutluluğu dinde yani maneviyatta aranmaktadır.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan Cumhuriyeti bu anlamda Dini İnanç Özgürlüğü Hakkında beyan ettiği Kanunnamenin I, II ve IV. maddelerinde vatandaşına bazı haklar tanıdı: "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin her bir vatandaşı dinle

41 Anayasa, Madde 71, s.38.

42 "İnsan ve vatandaş hukuklarına ve azatlıklarına hürmet edilmesi" Anayasa, Madde 5, s. 43.

43 "I. Herkesin düşünce ve ifade özgürlüğü vardır. II. Hiç kimse kendi düşünce ve inancını açıklamaya veya düşünce ve inancından dönmeye zorlanamaz. III. Irki, milli, dini, sosyal kin ve düşmanlığı teşvik etmeye ve propaganda yapmaya izin verilemez". Anayasa, Madde 47, s. 35.

44 *Repressiya/repressiya kurbanları*, Sovyet idaresine karşı gelen şahısları yargılayan mahkemeler ve burada aldıkları hükümlerle infaz edilen kişileri ifade eder. Mahkemeye çağrılan sanıkların kendilerini savunmalarına fırsat verilmeden haklarında Sibiryaya sürgün kararı verildi. Bazen de sanıklar işkenceyle işlemedikleri suçları üzerlerine almaya zorlanırdı. Yargılama süresi 10-15 dakika sürüyordu. Yasal olarak "Sosyal bakımdan teklileli" veya "halk düşmanları" ilan edilen kişiler beş yıl süreyle Sibiryaya sürgün edilirdi. Sadece 1936 yılına kadar Azerbaycan'da 500.000 Azeri Türkü katledilmiştir. Şahsın suçu ispatlanamasa bile eğer, "Güllelenin ve tüm malına-mülküne devlet adına el konsun" suçlamasıyla göz altına alınmışsa infazı için bu yeterli sebep kabul edilirdi. Bkz. Yılmaz Altuğ, *Biraz Hirriyet (Sovyet Rusya'da Aydınların İnsan Haklarının İhlaline Karşı Mücadelesi)*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1974, s. 87; Seyfeddin Qendilov, İshak Memmedov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü: Eğitim Bakanlığı, Çarşoğlu, 2002, s.147; Şeyhulislam Allahşükür Paşazade, *Kafkas'ta İslam*, Bakü: 1991, s.157; Yasin Aslan, *Bugün Azerbaycan'da Pantürkizm ve Panislamizm*, Baysay, İstanbul 1990, s.72; Kulam Sadık, Saday Kuliyev, *1937 ilin Repressiya Kurbanı Büyük Evliya Ağa Mirbağır Ağa*, Bakü: 2007, s. 26,114.

45 Guluzade, a.g.m., s. 96.

46 Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, İstanbul, Yağmur Yay, 1977, s.101.

47 Kaya, a.g.e., s.72-73.

olan münasebetini özgür şekilde belirler. Herkes herhangi bir inancı taşıma, kendi başına veya başkaları ile beraber herhangi bir dine girme veya hiç bir dini kabul etmeme konusunda serbesttir. Vatandaş, dininin getirdiği dini muameleleri uygulamada ve onu tebliğ etmede özgürdür. Ama buna karşılık hiç kimse kimseye zor kullanamaz. Bununla beraber, Azerbaycan Cumhuriyeti uluslararası hukuk normlarına dayanarak fertlerin dini kimliklerine bakmaksızın, sosyal adaleti ve bütünlüğünü korumak durumundadır. Yine şahısların dini inancına bakmaksızın toplumda düzenin korunmasına nezaret eder”.⁴⁸

Bu maddeler dâhilinde Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşlarına, inanç ve ibadet hakkını hukuki yasalara göre özgürce ve hiçbir baskıya maruz kalmadan yaşama teminatı vermiştir. İbadet serbestliği ve özgürlüğü fert için değeri biçilmez bir haktır.

3. Din Eğitim-Öğretimi Hakkı

İnsan duyan, düşünen, dinleyen ve inanan sosyal bir varlıktır. Sosyal varlık olması hasebiyle onda inanma melekesi vardır ve sadece ona hastır. İnancın düzgün şekilde yerleşmesi doğru dini prensiplere tabi olmaktan geçmektedir. Din, yapısı ve dış görünüşü itibarıyla içtimai bir müessese ve cemiyetin vazgeçilmez bir realitesidir.⁴⁹ İster iptidai ister modern zamanda din seçiminde özgür olan insan, cehalet ve taassuptan kurtulabilmeli ve doğru dini itikada sahip olmak için sağlıklı bir din eğitimi ve öğretimini kapsayan bir eğitim ve öğretim hürriyetine sahip olmalıdır.⁵⁰

Azerbaycan Cumhuriyeti Dini İnanç Özgürlüğü Hakkındaki Kanunnamenin VI. Maddesinde dini eğitim-öğretimi şu ifadelerle teminat altına almıştır:

“Azerbaycan Cumhuriyeti’nde eğitimin dinden ayrı olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte ilahiyat, din idraki, dini felsefi dersler, mukaddes dini kitapların esasları ve içeriklerini tanımak gibi konular eğitim kurumlarının ders programlarına dâhil edilmiştir. Vatandaşlar istedikleri dilde ferdi veya başkaları ile birlikte din eğitimi alabilirler. Dini kurumlar kendi nizamnamelerine uygun bir şekilde vatandaşların dini eğitimi için, eğitim kurumları ve grupları oluşturabilir, bu eğitim için onların yetkisine verilmiş olan mülkleri de kullanabilirler”.⁵¹

Değişik milletlerin eğitim ve öğretim sistemleri kendi inançları, manevi ve sosyal değerleri, ortak gelenekleri, ideolojileri ve ulaşmak istedikleri şart, imkân ve hedeflerini esas almaktadır.⁵² Çünkü milli terbiyenin kültür ve ahlaki boyutlarını düşünmeksizin uygulamaya konan fikir, görüş ve uygulamaların cemiyette/

48 ACDİÖHK I, Madde1, 2, 4, s.3-7.

49 Başgil, a.g.e., s.75.

50 Kaya, a.g.e., s.75-76.

51 ACDİÖHK I, Madde 6, s. 6-7.

52 Cemal Anadol, *Türkiye’de Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul: Burak yayınevi, 1998, s.107.

toplumda kapanmayan yaralar açması kaçınılmazdır.⁵³

Eğitim kurumları bir toplumun en temel kurumlarından biridir. Temel eğitimin gayesi, kişinin kalbini temiz bir maya ile yoğurarak devletine, milletine ve onun maddi, manevi değerlerine bağlı, şuurlu birer birey/vatandaş olarak yetiştirilmesidir. Bu bilgileri doğru şekilde bireyin kalbine aşlamak, o aşkı kazandırmak planlı, programlı ve doyurucu bir din eğitim ve öğretimi ile mümkündür.⁵⁴ Akılcıca verilen bir din eğitimi sosyal adâleti, paylaşmayı, iyilikleri ve dayanışmayı desteklemenin yanında; fuhuş, içki ve kumar gibi her türlü kötü alışkanlıkların azalmasına da yardımcı olur. Ayrıca din eğitimi, cemiyette kardeşlik duygusunu, insan sevgisini, hayvan ve tabiat sevgisini ve bunun gibi önemli doğal beşeri değerleri bireylere kazandırır.⁵⁵

Din eğitimi insana Allah inancını öğretmenin yanında ferde; hayatın değerini, üstünlüğünü ve hayatını düzene koymayı ve düzenli kullanmayı öğütler. Sosyal hayatta gruba iyi ve doğru olan hedefleri gösterir. Eğitim kişinin yetişmesi, gelişmesi, topluma uyması bakımından ferdi, sosyal ve siyasî bir müessesedir. Eğitim hem bir oluş, hem de bir sonuçtur.⁵⁶

Anayasasının 18. maddesini I. fıkrasında yer alan “Azerbaycan Cumhuriyeti’nde din devletten ayırdır. Bütün dini inançlar kanun karşısında eşittir”, ifadesi gereği “eğitimde dünyeviliği” temel almasına rağmen Azerbaycan Devleti, konuyla ilgili çıkarılan kanunnameyle din eğitimi vazifesini dini kurumlara vermiştir. Alınan bu karardan sonra Azerbaycan’da halkın manevi eksikliklerinin giderilmesi maksadıyla din eğitimi veren talim ve tedris kurumlarının sayısında ciddi bir artış yaşandı. Kısa sürede hem örgün hem de yaygın din eğitimi alanında gelişmeler oldu. Ülkenin değişik bölgelerinde, özellikle merkezi özelliğe sahip şehirlerde (Gence, Mingeçevir, Lenkeran, Göyçay, Ağdaş, Şamahı v.b) din eğitimi veren yeni medreseler ve üniversiteler açıldı.⁵⁷ Ayrıca Azerbaycan’ın bazı şehirlerinde ve köylerinde Kafkasya Müslümanları İdaresine bağlı medreseler ve Kur’an kursları açılmıştır. Bunların faaliyeti için her türlü yardım ve kolaylık sağlanmıştır. Daha sonra Dini Kurumları İşleri Üzere Dini Komite medrese ve yaz kurslarının faaliyetlerinin yeniden düzenlemesine yönelik 23.04.2010 tarihinde “*Mukaddes Kitapların Öğrenilmesi*” hakkındaki kararı almıştır.⁵⁸

Ayrıca Kafkas Müslümanları İdaresine bağlı İslam Üniversitesi de bağım-

53 Mehmet F. Bayraktar, *Türkiye’de Yaygın ve Örgün Dini Eğitiminin Meseleleri*, Milliyetçiler IV. Hilmi Büyük Kurultayı Tebliği(24-25-26 Nisan 1987), İstanbul: 1988, s.213; Anadol, a.g.e., s.112.

54 Abdurrahman Küçük, “*Temel Eğitimde Din Eğitimi*”(ve konunun tartışması), Milli Eğitim ve Din Eğitim Semineri IV, Ankara:1981, s.238-254.

55 Halis Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul: 1997, s.71-72.

56 Ayhan, *Din Eğitimi*, s.19.

57 Yunusov, a.g.e, s.187.

58 Mukaddes Kitapları Öğrenme Kurslarının Faaliyetine Nezaret”, *Devlet ve Din İctimai Fikir Toplusu*, Mayıs-Haziran 2010, s.52-54.

sızlıktan kısa süre sonra yüksek dini eğitim vermeye başlamıştır.⁵⁹ Bu tarihlerde Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde, ilçe ve köylerinde insanların ibadetlerini yerine getirmeleri için camiler yapılmıştır. Camilerde açılan yaz Kur'an kurslar insanlar tarafından ilgi gördüğü için yıl boyunca faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

1992 yılında Azerbaycan Milli Eğitim Bakanlığı tarafından, toplumun yüksek dini eğitim almış kişiler tarafından eğitilmesi için Türkiye Diyanet Vakfı ile anlaşarak Bakü Devlet Üniversitesinde İlahiyat Fakültesi kurulması kararı alındı.⁶⁰ Ayrıca ülkede yüksek din eğitimi almış yeterli kadronun olmaması nedeniyle, Bakü Devlet Üniversitesinin ilk hocaları da Diyanet Vakfı'nın Türkiye'den gönderdiği eğitimci olmuştur. Bu girişimlerin olumlu neticeleri sonucunda 5 Nisan 1993'te Milli Eğitim Bakanlığı'nın kararıyla tüm üniversitelerde din bilimleri dersi okutulmaya başlandı. Kısa zamanda derslerle alakalı nazari dökümanlar hazırlandı. Genel itibarıyla dersler; din bilimlerinin mahiyeti, din-toplum ilişkisi, dinler tarihi konularını kapsıyordu.⁶¹ Din eğitimi alanında diğer bir gelişme, 1993 yılında Azerbaycan İlimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü bünyesinde dinler tarihi ve teorisi branşında doktora programı açılması ve ayrıca enstitü bünyesinde din eğitimiyle alakalı bir komisyon kurulmasıdır.⁶² Bu çalışmalar aslında uzun zaman Sovyet yönetiminde kalmış Azerbaycan yöneticilerinin din ve dini değerlere değer verdiğinin bir göstergesi idi.

Bağımsızlığın AHC (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti) hâkimiyeti döneminde iktidar, Azerbaycan'da orta (lise) ve yüksek tahsil (üniversite) okullarında din derslerinin verilmesinin zorunlu olması gerekliliğini benimsemişti.⁶³ Ancak, siyasi makâmın el değiştirmesi durumu yavaşlatmıştır.

Bağımsızlıktan sonra ülke yöneticilerinin özel gayretleri neticesinde ekonomik, sosyal ve birçok kamusal alanda hayli yol kat edilmesine rağmen, örgün din eğitiminin lüzumu sorunu halen bir çözüme kavuşturulamamıştır. Günümüzde birçok bilim adamı ve akademisyen milli şuurun ve milli kimliğin canlanması için devlet okullarında örgün İslami din eğitiminin gerekliliğine dikkat çekmektedir.⁶⁴ Ayrıca Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye Diyanet vakfının girişimiyle Azerbaycan'ın bazı şehir okullarında örgün din eğitim-öğretimi için pilot okul uygulama teşebbüsünde bulunulmuştur.⁶⁵ Ancak üretilen çözümler, karşılaşılan bazı sorunlar karşısında yetersiz kalmıştır. Bu sorunların başında yıllardır tartışılan din eğitim-

59 Namik Abbasov, *Muassır Şeraitte Azerbaycan Devletinin Medeniyet Siyaseti ve Manevi Değerlerin İnkişaf Amilleri*, Bakü: 2008, s.296.

60 Vasim Memmedaliyev ve Malik Garayev, "İlahiyat Fakültesi", *BDÜ İlahiyat Fakültesi ilmi dergisi*, S.1, s.16.

61 C.Gurbanov, *Nazari Dinşünaslığa Giriş*, Bakü: 1994, s.4.

62 Abdulvahap Taştan, "Azerbaycan'da Sosyal-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma", *Bilgi, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara: 2001, S.25, s.30-31.

63 Yunusov, a.g.e., s.185.

64 A.g.e., s.67

65 Haydar Aliyev, *Müstegilliyimiz Ebedidir*, 26-cı kitap Mart 2000-Nisan 2000, Azer Neşir Bakü: 2008, s. 435

öğretimi alanında yeterli yüksek eğitimli kadronun olmaması gelmektedir.⁶⁶

Nitekim bağımsızlıkla birlikte ülkeye gelen dini grup ve cemaatlerin etkisiyle gençlerin yanlış dini inançlara sapmamaları için Kafkas Müslümanları İdaresi tarafından, köy ve kasabalarda mütemadiyen gençlere yönelik dini bilgi içerikli sempozyumlar ve oturumlar düzenlenmektedir. Bu nedenle bölge ve icmalar nezdinde düzenlenen yaygın İslami din eğitimi oturumları Dini Komite tarafından denetlenmekte ve desteklenmektedir. Komite daha fazla vatandaşa ulaşabilmek ve onları dini konularda haberdar etme adına “Devlet ve Din İçtimaı Fikir” adlı bir dergi ve “Cemiyet ve Din” adlı birer gazete yayımlamaktadır. Her iki yayın incelendiğinde din içerikli bilgi ve kararlarla birlikte, dini komitenin ülke genelinde yaptığı yaygın din eğitim faaliyetleri hakkındaki bilgilerle karşılaşılr.

III. Bağımsızlıktan Sonra Devlet-Din İlişkilerinde Resmi Kurumlar ve Görevleri

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan siyasi, kültürel ve manevi değerlerde dini varlığın eksikliği hissiyle beraber dine devlet seviyesinde saygı duydu. Bundan dolayı toplumun huzur ve refahının temini ve manevi boşluğun doyurulması amacıyla dini ihtiyacın giderilmesine çalışıldı. Duyulan ihtiyaç sebebiyle inanç özgürlüğü, din-devlet münasebeti gibi konularda yeni kanuni düzenlenmelere gidildi.

1992 yılında “dini itikat serbestliği hakkında” kanunun kabulü ve anayasanın 18. ve 48. maddeleri, Azeri halkına inanç alanında tanınan en büyük özgürlük olmuştur. Bu maddelerle yıllar boyu insanların mahrum kaldığı din ve vicdan hürriyeti ve dinin devlet nezdindeki konumu ile ilgili konularda iyileştirmeler yapılarak anayasal haklar uluslararası hukuk normlarına uygun hale getirilmiştir.⁶⁷ Devlet ve din ilişkilerinde sosyal realite olan din ve toplum münasebetinde anlamlı ve olumlu ilişkilerin oluşması için din işlerini alt kurumlar üstlenmiştir.

Bu anlamda Azerbaycan Cumhuriyeti’nde din ve devlet ilişkilerini tanzim eden ve vatandaşların dini konulardaki ihtiyaçlarını gideren iki yönetim birimi mevcuttur. Bunlar:

1. Sovyetler döneminden beri var olan ve halkın dini ihtiyaç ve sorunlarını çözmekle sorumlu Kafkasya Müslümanları Dini İdaresi.

2. Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu yanında Dini İşler İdaresi adıyla görev yapan Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi.

Ayrıca devletin dini kurumlarla ilişkisini belirleyen Dini İtikat Özgürlüğü Hakkındaki Yasa’nın 5. Maddesine de baktığımız zaman dinin ve dini kurumların devletten ayrı olduğunu anlarız. Buna göre: “Azerbaycan Cumhuriyeti’nde din ve dini kurumlar devletten ayrıdır. Devlet kendisine ait olan herhangi bir işin yapıl-

66 Nüreddin Mehdiyev, “Azerbaycan’da İtikat Azadlığı”, *Gutp Dergisi*, No.1, 9 Mart 2001, s.10-11.

67 Keskiner, a.g.m., s. 9.

masını dini kurumlara havale etmez ve onların faaliyetine karışmaz.

Bütün dinler ve dini kurumlar kanun karşısında eşittir. Bir din ve dini kurumlar için diğerlerine göre herhangi bir üstünlük veya sınırlandırmalar söz konusu değildir ve yasaktır.

Dini kurumlar sosyal hayata katılma, ayrıca sosyal birliklerin yanı sıra medyadan faydalanma hakkına da sahiptirler. Dini kurumlar siyasi partilerin faaliyetlerine katılmaz ve onlara maddi yardımda bulunmazlar. Devlet organlarına alındığında veya herhangi bir göreve geldiğinde din adamlarının din adamı gibi faaliyeti hemen durdurulur. Dini kurumlar Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kanunlarına uyarlar ve sorumluluk taşırlar.⁶⁸

Anlaşıldığı üzere dini kurumlar benimsedikleri dini benliğe bakılmaksızın Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Anayasal kanunları ve devletin belirlediği kurallara uydukları sürece varlıklarını devam ettirebilir ve faaliyetlerini serbestçe yürütebilirler. Bu kanunlara aykırı bir durum söz konusu olmadığı sürece devlet bu kurumların iç ve dış işlerine müdahale etmez.

1. Kafkas Müslümanları İdaresi

Kafkas Müslümanları İdaresi, 1944 yılında kurulmuş olan dört büyük dini idareden biridir. Azerbaycan ve özellikle Kafkasya'da Sünnî ve Şii Müslümanların dini ihtiyaçlarını karşılamak ve onları temsil etmek amacıyla kurulan bir müessesedir.⁶⁹ Merkezi Bakü'de olan kurumun başında Şeyhülislam bulunmaktadır. Geleneğe göre şeyhülislam Şii, yardımcısı olan müftü ise Sünnî olmak durumundadır. Bu, Çarlık Rusya'sından kalan bir gelenektir. Ayrıca aynı geleneğe göre KİMİ yönetim kurulunun yedi üyesinden dördünün Şii, üç tanesinin de Sünnî üye olması gerekir.⁷⁰ Bölgelerdeki mezhep farklılıklarının idaresini şeyhülislam, diğer görevleri ise müftüler yönetmekteydiler.

İdare'nin başında olan Şeyhülislam dini toplulukların temsilcileri olan kadılar şurasının üyeleri tarafından seçilir.⁷¹ Kurum, devlet prensiplerine bağlı olarak ülkede dini hayatın oluşmasında ve yaşanmasında etkin rol üstlenir. Diyebiliriz ki, bütün dini yapılanmalar ve faaliyetler bu kurum tarafından gerçekleştirilmektedir.⁷² Bu dini kurum hiçbir şekilde iktisadi faaliyetlerde bulunamamakta ve yönetime ait şer'i hüküm çıkarma yetkisi de olmamaktadır. Kurum kendisinin kabul ettiği yönetime göre idare edilir ve işlerini bu yönetime göre yürütmek zorundadır.

68 ACDİÖHK I, Madde 5, s. 5-6.

69 Shirin Akıner, *Sovyet Müslümanları*, Çev. Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu, İstanbul: İnsan yay, 1995, s.108; Halis Albayrak, "Azerbaycan'da Din", *Türk dünyasının Dini Meseleleri*(Kutlu Doğum Haftası: 1997), Ankara: TDV yayınları, 1998, s.136.

70 Ehedov, *Azerbaycan'da Din*, s. 78.

71 *Kafkas Müslümanları İdaresinin Nizamnamesi*, Madde 4, Bakü: 2009, s. 4; H. Albayrak. g.e., s.137.

72 "Azerbaycan'da dini kurumların tarihi dini merkezi olan Kafkas Müslümanlar İdaresinde birleştiği ve buradan idare olunduğu bilinmektedir". ACDİÖHK II, Madde 9, s. 4.

İdare, semavi dünya dinlerinin uluslararası ve bölge kuruluşları ile hoşgörü içinde ilişki kurarak millî, ırkî, dini farklılığa yol vermeden diğer dinlerin ve milletlerin örf-adetlerine saygıyla yaklaşır.⁷³

KMİ Sovyetler zamanında yapamadığı dini faaliyet sorumluluğunu bağımsızlıktan sonra rahat bir şekilde yerine getirmeye başlamıştır. Yıllarca yasaklanan veya herhangi bir sebeple engellenen dini bilgiler bu dönemde halka açıktan anlatılabilmektedir. Yasaklanan mübarek gün ve geceler kutlanarak, özellikle dini (Ramazan ve Kurban) bayram günleri de tatil ilan edilmiştir. Dini idare, Azerbaycan bölgesinde dini ve cemaat teşkilatlarının merkezi ve yöneticisi olduğundan devletten herhangi bir mali destek alamamaktadır.⁷⁴ İdarenin temel gelirleri; Müslümanların bağışları, cemiyetlerin katkıları, idaresindeki mescitlerden toplanan sadakalar, camilerin vakıf arazileri, dini yayın kitaplarından toplanan paralar ve bazı ziyaretgâh dediğimiz mekânlarında toplanan gelirlerdir.⁷⁵ Sovyet yönetiminde olduğu gibi günümüzde de İslam'la ilgi yaygın ve örgün eğitim-öğretim faaliyetleri, rehberlik ve idare, İslam dini eğitim hocalarının tayini ve görevden alınması, cami ve ziyaretgâhlardaki görevlendirme ve görevden alma, Kur'an kurslarının açılması ve yüksek dini eğitim müesseselerinin kurulması, yetenekli öğrencilerin yurt dışında İslam ülkelerinin çeşitli üniversitelerinde okutulması vb. işlerin yetki ve idaresi KMİ'nin elindedir.⁷⁶ Dini idare uluslararası ilişkilerde önemli fonksiyon icra etmekte, ülke dışında geçirilen dini bilgi şöleni ve konferanslara iştirak etmekle beraber Azerbaycan'da da benzer toplantıları tertip edebilme hakkına sahip bulunmaktadır. İdare, ülke dışındaki özerk kurum ve kuruluşlarla ilişki kurabilmektedir. Özellikle ziyaretlerin tertibi (Hac, Meşhed, Kerbala gibi dini yerlerin ziyaretinin yapılması), dini kutlamalar ve onlarla alakalı törenlerin yapılması bu kuruma aittir. Kısaca, KMİ'nin görev ve faaliyetlerini "din hizmetleri, din eğitimi, sosyal barış ve kardeşliği koruma" şeklinde özetleyebiliriz.⁷⁷

Kuruluşundan bugüne kadar KMİ'de on iki şeyhülislam görev yapmıştır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Ahund⁷⁸ Muhammed Hüseyinzade, 23 yıl (1823-1846); 2. Ahund Fazıl İravanî, 25 yıl (1847-1872); 3. Ahund Ahmet Hüseyinzade, 11 yıl (1873-1884); 4. Ahund Hasen Tahirzade, 8 yıl (1885-1893); 5. Ahund Abdülselem Ahundzade, 13 yıl (1894-1907); 6. Muhammedhesen Mövlazade, 1 yıl (1908-1909), Şeyxulislam temsilcisi; 7. Ahund Muhammed Pişnamazzade, 9 yıl (1909-1918); 8. Ahund Ağa

73 KMİ Nizamnamesi, Madde 1, s. 2.

74 Yunusov, a.g.e., s.186.

75 KMİ Nizamnamesi, Madde7, s. 6; Ehedov, *Azerbaycan'da Din*, s.86-87.

76 KMİ Nizamnamesi, s. 2-7.

77 Abbas Gurbanov, *Azerbaycan'da Şeyhülislamlık*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2001, s.102.

78 Ahund: *Farsca "âlim", "dini rehber" ve "muallim"* manasındadır. Bkz. Ziya Bünyadov, *Dinler Tarikatlar Mezhepler*, Bakü: 1997, s.36.

Alizada, 12 yıl (1918-1920) ve (1944-1954); 9. Ahund Mir Möhsün Hekimzade, 11 yıl (1955-1966); 10. Ahund Aliğa Süleymanzade, 9 yıl (1968-1976); 11. Ahund Mir Gazanfer İbrahimov, 2 yıl (1977-1979); 12. Ahund Hacı Allahşükür Paşazade (1980)⁷⁹.

1980 yılında Kafkas Müslümanlar İdaresi'nin başkanı seçilen Allahşükür Paşazade 31 yaşında şeyhülislamlık görevine başladı.⁸⁰ Böylelikle o, KMI'nın on ikinci şeyhülislamı adını alarak Kafkas Müslümanları İdaresi'nin Kadıları Şurası'nın başkanı seçildi.⁸¹ Aynı zamanda şeyhülislam Hacı Allahşükür Paşazade 1986 yılında Bakü'de düzenlenen "Müslümanlar Sulh Uğurunda Mübareze" mevzusunda Uluslararası İslam Konferansı'nın toplayıcısı ve onun daimi faaliyet gösteren komisyonunun başkanıdır.⁸² Bağımsızlıktan sonra Şeyhülislamlık makamında büyük değişiklikler oldu. Merkezi Bakü'de olan Kafkas Müslümanlar İdaresi 1989⁸³ yılının sonu 1990 yılının başlarından itibaren Rus Sovyet idaresinden bağımsız faaliyet göstermeye başladı.

2. Dini Kurumlar İş Üzere Devlet Komitesi

Din alanında hizmetlerin genişlemesi nedeniyle KMI'nın dini işlere yeti-şememesi sonucu, hukuki yetkiye sahip bir kurula ihtiyaç duyuldu. Bu nedenle Azerbaycan'ın merhum cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in 21 Haziran 2001 tarihli 512 numaralı kararı ve anayasanın 48. maddesinin uygulanması doğrultusunda Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu yanında Dini İşler İdaresi temeli üzere Dini Kurumlar İş Üzere Devlet Komitesi kuruldu.⁸⁴ Bir ay sonra 21 Temmuz 2001 yılında DKİDK faaliyeti hakkında "Esasname" kabul edildi.⁸⁵ Esasnamede dini icma ve teşkilatların nezareti ve kayda alınması, hatta kayıtlarının silinmesi gibi yetkiler bulunmaktaydı. Kurum bu kanunnameye uyarak cumhurbaşkanının dini faaliyetle ilgili belirlediği siyaseti uygulamakla mükellefti.⁸⁶

Komite devletin resmi temsilcisi olarak din-devlet ilişkilerinin hukuki yönden yürütülmesi görevini üstlenmiştir. Bu işleri yaparken DKİDK'nın ilk başkanının bildirdiği üzere komite "Azerbaycancılık, Dünyevilik ve Milli-Manevi Değerler"⁸⁷ üç düsturunu temel edinmiştir.

Komitenin kurulma amacı, vicdan hürriyetinde belirtilen hususların hayata geçirilmesini sağlamak ve bunları uygulamalı olarak topluma kazandırmaktır. Bu-

79 Heyet, "Bizim Bir Şeyximiz Var" Sumqayıt: 1999, s.10.

80 Oktay Salamzade, İki Sahil, "Kafkas Şeyhi Hakkında Söz", 7 Ağustos 1999, S. 46, s.5.

81 El-Fellah, a.g.e., s.7.

82 El-Fellah, a.g.e., s.7.

83 Allahşükür Paşazade 25 Temmuz 1989 yılında ZKMI'nın IX. kurultayında ikinci kez Şeyhülislamlık vazifesine tayin edilmiştir. Bkz. Rafail Nağıyev, *On İkinci Şeyhülislam*, Bakü: 2000, s. 4.

84 V. İsmaylova, "Azerbaycan Ayrı Seçkiliye Karşıdır", Azerbaycan, 30 Eylül 2002, s.5; Yunusov, a.g.e., s.202.

85 Yunusov, a.g.e., s.203.

86 *Din ve Devlet*, İctimai Fikir Toplusu, Kasım 2006, s.41.

87 R. Aliyev, *Devlet*, s.6.

nun yanında din hürriyetinin korunması, dini kurumların Azerbaycan Cumhuriyeti yasalarınca devlet kontrolünde tutulması, bu kurumlar arasında dini konularda anlaşmazlıkların giderilmesi, devletin bütünlüğüne karşı hareketlerin, dinler arasında taassubun, fanatikliğin⁸⁸ ve ayrıca diğer olumsuz problemlerin engellenmesi ve çözüme kavuşturulması Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi'nin görevlerindendi. Bir bakıma devletin din konusundaki resmi tutumunu yansıtan, dini faaliyet gösteren kurum ve şahısların faaliyetlerini takip eden ve devletin dinle ilgili politikasının uygulanmasına yardımcı olan bir kurumdur.⁸⁹ Komite aynı zamanda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin diğer merkezi icra organları, yerel icra organları, yerel idari organları, dini faaliyetlerle alakalı olan hukuki ve fiziki kişilerle karşılıklı faaliyette/ilişkide bulunarak⁹⁰ dinle alakalı sorunların çözümünde çalışma yetkisi vardır. Dini inanç hürriyetini hayata geçirme ve denetimini yapmanın yanında, dini kurumların Azerbaycan kanunlarına göre resmiyete alınması, yeni kurumların nizamnameye uygunluğunun sağlanması ve kanuni ilavelerinin düzenlenmesine yardımcı olur. Ayrıca dini merkezlerden, dini müesseselerden ve diğer dini kurum ve kuruluşlardan aldığı bilgilerle bir bilgi bankası tesis ederek devlet organlarına ulaştırır. Düzenlenen uluslararası konferanslara dini teşkilatların katılımında ve yabancı dini kurumlarla ilişki kurulmasında yardımcı olma gibi mühim görevleri de vardır.

Bununla beraber komitenin, eğitim müesseselerinin yaygın ve örgün din eğitimi programlarını denetleme ve onlar hakkında görüş verme yetkisi vardır. Ayrıca dini cemiyetlerin kayıt işlemlerini yapma, faaliyetlerinin yasalara uygun olup olmadığını denetlenme ve yasaların izin verdiği ölçüde müdahalede bulunma yetkisi vardır. Mukaddes yerlere ziyarete götürülmesi ve bu alanda çıkan problemlerin çözümünde devletlerarası anlaşmaların sağlanması gibi görevleri üstlenir.⁹¹ Komite faaliyetlerini devlet bütçesinden sağladığı imkânlarla yürütmektedir. Kendisi herhangi bir kuruma maddi destek sağlamamaktadır. Komitenin başkan ve başkan yardımcısı cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Komite yetkileri dâhilinde aşağıdaki fonksiyonları hayata geçirmekle mükelleftir:

1. Dini kurumların tahsis belgelerinin ve nizamnamelerinin kanun taslaklarına uygunluğunun tahlilini yapar ve onları resmiyete alır. Dini kurumların kanuna uygun kurulmasına yardım eder. Resmiyeti kabul edilen dini kurumları basın yayın organları vasıtasıyla kamuoyuna duyurur. Bu şekilde komite, resmi dini kurum toplum tarafından tanınmasını da sağlamaktadır.

2. Dini konulardaki taleplerin "Dini inanç özgürlüğü hakkında" Azerbaycan

88 Anayasanın 47. maddesinin 3. fıkrası: "İrki, milli, dini, sosyal kin ve düşmanlığı teşvik etmeye ve propaganda yapmaya izin verilemez". Bkz. R. Aliyev, *Devlet.*, s.9.

89 H. Albayrak, a.g.e., s.136.

90 Samadov, a.g.e., s.71.

91 *Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kurumlar İş Üzere Devlet komitesi Kanunu*, Bakü: 2009, s. 25.

Cumhuriyeti kanununa ve diğer kanun taslaklarına uygunluğunu kontrol eder. Kurum ve teşkilatların Anayasa'nın 48. Maddesiyle uyumunu denetler. Yani teşkilatların ve sivil toplum kuruluşlarının dini itikat serbestliğine önem vermelerini ve dini itikatta zor kullanmamalarını temin eder.

3. Devlet organları tarafından çözümü talep olunan problemlerde dini kurumların yetkileri dâhilinde yardım edilir. Yani herhangi bir dini teşkilatın veya kurumun problemi olduğunda, devletçilik prensibine bağlı olarak problemin çözümünde yardımcı olur.

4. Dini kurumların faaliyetiyle ilgili münakaşalı problemlerin çözümünde devlet tarafını temsil eder.

5. Bölgelerde dini durumu öğrenmek için yerli icra organlarıyla devamlı ilişki içerisinde. Dini gelişmeleri takip ederek bunların zararlı ve faydalı yönlerini araştırır. Zararlı yönleri olursa, komite bu konuda hemen girişimlerde bulunur.

6. Devlet-din ilişkilerinin kurulması ve uygun kanun taslaklarının icrasının denetiminin hayata geçirilmesi ile ilgili zaman zaman genel ve bölgesel seminerler düzenlemektedir. Bu seminerlerde ülkedeki veya bölgedeki dini durum arz edilecek, problemler ortaya konulur. Çözümü için öneriler teklif edilir.

7. Kendi yetkileri dâhilinde yabancı ülkelerin bazı organları ve uluslararası teşkilatlarla işbirliği yapar. Genelde yabancı ülkelerin dini kurum ve teşkilatlarıyla ilişki kurmaktadır. Bu işbirliği sayesinde karşılıklı tecrübelerden faydalanılır.

8. Dini ayinlerin icrası ile ilgili vatandaşların ve dini kurumların hukuklarının müdafaası probleminin devlet organları tarafından müzakere edilmesine iştirak eder. Örnek olarak Muharrem ayında sosyal çevrenin rahatının bozulması gibi problemler ortaya çıkmaktadır. Bu problemlerin çözülmesinde komite yakından iştirak etme hukukuna sahiptir.

9. Dini ayinlerin icrası ve dini kurumların faaliyeti hakkında hukuki anlaşmaların hazırlanmasında ve müzakeresinde, dini problemlere ait kanun taslaklarına resmi teftiş reyinin verilmesinde iştirak ederler. Komitenin yetkisindeki kanun taslaklarının, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın emir ve kararlarının, diğer hukuki anlaşmaların projelerini hazırlar, tespit olunmuş tarzda uygun organlara takdim eder.

10. Uluslararası tedbirlere iştirak eder ve kendi yetkileri ölçüsünde Azerbaycan Cumhuriyeti'ni temsil eder. Özellikle dini konulu konferanslarda devleti temsil eder.

11. Dini kurumlar tarafından kanunların ihlal edilmesi halinde yetkili devlet organları karşısında problemin çözülmesi yönünde önlem alınmasını ister. Yani, herhangi bir kurum kanunu ihlal ederse komite bu kanun ihlaline göre bu kurumun kanun karşısında izahat vermesini talep eder.

12. Yabancı ülkelerdeki mukaddes yerlere ziyaretlerin düzenlenmesi ve uygun belgelerin hazırlanmasında dini merkeze ve kurumlara yardım eder. Örneğin, hac ziyaretlerinde hacı adaylarının belgelerinin hazırlanmasında KMI'ye ve başka dini kurumlara yardım eder.

13. Uluslararası tedbir ve görüşmelerde dini kurumların iştirakini temin eder ve böyle tedbirlerin ülkede hayata geçirilmesine yardımcı olur. Böylelikle komite dini kurumların dini hayatın yapılanmasındaki faaliyetlerini daha da canlandırmaya ve dini kurumlarla komite arasındaki ilişkileri daha da güçlendirmeye çalışmaktadır.

14. Yabancı ülkelerin din eğitimi müesseselerine öğrenci gönderilmesi işine iştirak eder. Devletin uygun bulduğu İslam ülkelerine dini eğitim almak için öğrenci gönderilmesi işinde ve bu ülkelerin uygun kurumlarıyla görüşerek birçok problemleri çözmede yardımcı olur.

15. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin vatandaşlarına tanıdığı hakları Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kuruluşlarla İş Üzere Devlet Komitesi yerine getirir ve bütün din eğitimi ile ilgili kanuni ve hukuki işlemleri ve dini eğitim müesseselerini, dini kuruluşların faaliyetlerini devlet adına denetimde tutma yetkisine sahiptir.

16. Komite kendi görevlerini ve fonksiyonlarını merkezi ve yerli icra organları, emniyet ve diğer devlet organları ile karşılıklı olarak hayata geçirir.⁹²

Yukardaki maddelerde de görüldüğü gibi, DKİDK'nin görevi ülkedeki açılacak tüm dini kurum ve kuruluşları denetleyerek, faaliyetlerinin belirlenen yasalara uygunluğunu onayarak çalışmalarına izin vermektir. DKİDK'nin başkanı dönemin Cumhurbaşkanı tarafından göreve getirilir. Kuruluşundan günümüze kadar komitede dört defa başkan değişikliğinde bulunmuştur. Günümüzde (21 Temmuz 2014) Cumhurbaşkanının kararı ile DKİDK başkanlığına getirilen Mübariz Kurbanlı başkanlık görevini sürdürmektedir.

3. Dini İcmalar

Dini itikat özgürlüğü yasasının 8. maddesinde Azerbaycan Cumhuriyeti dâhilinde dini işlerde sorumluluk taşıyan kurumlardan biri de "Dini icma/icmalar"dır. Bu icma/icmalar dindar insanların gönüllü şekilde bir araya gelerek oluşturdukları teşkilatlar olup yerli karakter taşıyan dini kurum/kurumlardır.⁹³ İbadet ve diğer dini vecibelerini yerine getirmek için bir araya gelen gönüllü insanların bu faaliyetleri gerçekleştirebilmeleri için belli bir sayıya (yasada bu sayı 10 kişidir) ihtiyaçları vardır.

Dini icmaların temeli aslında Sovyetler zamanına kadar gider. Söylediğimiz gibi Sovyetler döneminde bireysel ibadet hem evde hem de camide yasaklanmış-

⁹² ACDKİDK, s.3-26.

⁹³ ACDKİDKK, Madde 8, s. 8.

tır. Bununla birlikte ibadet için dini icmalar oluşturulmuş, bunların toplu ibadetine izin verilmiştir.⁹⁴ Bağımsızlıktan sonra kurulan icmalar Anayasanın 18. ve 48. maddelerine dayanarak kurulmuştur. Ancak icmaların yönetimi ve dini tebliğ alanlarında yaşanan sorunlar nedeniyle 1996 yılında “Dini İtikat Hürriyeti Hakkındaki” kanuna yeni 8. ve 9. maddeler ilave edildi. Buna göre; Müslüman icmalar KMI’ye, gayrimüslim icmalar ise içerideki ananevi icmalara ve dışarıda faaliyet gösteren dini merkezlere bağlı olabilecekleri gibi bu bağlılığı değiştirme hakkına da sahip olacaklardır.⁹⁵

Yeni düzenlemelerle ülkedeki dindarların sayısının belirlenmesi, dini tebliğatta bulunan yetkili şahısların tespiti ve ruhani vasfını/sıfatını almak isteyenlerin dini merkezlere müracaatı şartı koşuldu. Bu nedenle Dini icmaların kayıt altına alınma zarureti doğdu. Dini icmalarla alakalı nizamnamenin 12. maddesi tamamen değiştirilerek 13. 14. ve 15. maddeler nizamnameden çıkarıldı.⁹⁶ Bu kararlar dini icmaların kayıt yaptırabilmek için nizamnamenin belirttiği şartlara harfiyen uymaları zorunluluk halini aldı.⁹⁷ Belirtilen şartlara uymayan dini icmaların Devlet Komitesi’nin mahkemeye müracaatı ve muvafık icra hâkimiyeti (valilik) organının müracaatı esasına dayanarak mahkemenin aldığı karar ile faaliyetlerine son verilir.⁹⁸ İcmalar belirlenen şu şartlara uymadıkları takdirde faaliyetleri durdurulur: 1. Dini kurum faaliyet veya hedefindeki amaç yahut tebliğ ettiği dini talimin mahiyet, esas ve prensipleri, Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasa ve kanunlarına zıt olduğunda, 2. Kurulan dini kurum dini kurum olarak tanınmadığında, 3. Takdim olunmuş belgeler Azerbaycan kanunlarına zıt olduğunda veya sunulan bilgiler tutarsız olduğunda.⁹⁹

Daha sonra bu şartlara şunlar da eklenmiştir:

1. Dini itikadı ve dini hayat tarzını zorlamak ya da zorla kabul ettirmek için tehdit etmek. Irkı, milli, dini, sosyal düşmanlık ortamı oluşturmak maksadı ile tebliğ faaliyetinde bulunmak. Dini itikadını yaşama, dini merasimleri tatbik etme veya dini merasimlere katılma konusunda insanları zorlamak. İnsan karakterini alçaltan veya insan kişiliğine zıt olan dini cereyanların yayılması veya tebliğ edilmesi. 2. İhtimai düzenin bozulması veya kanunların ihlal edilmesi. 3. Terörün, teröristin mali olarak desteklenmesi, bireylerin tahribata ve zorla cinayet işlemeye azmettirilmesi. 4. Dünyevi tahsil görmeye mani olmak. 5. Dini kurum üyelerinin ve diğer şahısların dini kurumun hayrına kendi emlakinden el çekmesini mecbur tutmak. 6. Zor kullanarak veya diğer kanunsuz şekillerde şahsın dini kurumdan

94 Akil Hacıyev, “Çeçmiş SSRİ’de Devlet-Din Münasebeti”, *Devlet ve Din İhtimai Fikir Toplusu*, Kasım 2006, s.175.

95 ACDKİDKK, s.8-9.

96 ACDKİDKK, s.11.

97 Yunusov, a.g.e., s.198.

98 ACDKİDKK, s.14; *Devlet ve Din*, Mayıs-Haziran 2009, s. 98-99.

99 *Devlet ve Din*, Mayıs-Haziran 2009, s. 98-99.

çıkmasına mani olmak. 7. Şahısları kanunla belirlenmiş vazifelerini terk etmeye veya kanunsuz davranışlara sevk etmek. 8. Devlet kaydına alım esnasında talep edilen bilgi ve belgelerde gerçekleşen değişikliklerin muvafık icra hâkimiyeti organlarına takdim edilmemesi.¹⁰⁰

Dini kurumun belgelerinde herhangi bir değişiklik veya adres değişikliği olmuşsa bu bilginin 20 gün içerisinde DKİDK'ye yazılı bir belgeyle bildirilmesi gerekir. Var olan ya da kurulan yeni din icmalarının DKİDK'de kayıt kabul şartları şöyledir:

1. Dilekçe (Erize)

2. Dilekçe ilavesi; icmanın dini taliminin esasları, dini icmanın kurulma tarihi, faaliyetlerinin metotları, icmanın ananeler, nikâh ve talim terbiyeyle münasebeti, icma temsilcilerinin hukuki vazifelerine koyulan sınırlılıklar hakkında bilgileri içerir.

3. Dini icmanın tüzüğü.

4. Protokol.

5. Devlet vergisinin ödendiğini gösterir belge (dekont).

6. Kurucuların şahsiyetini tasdik eden belgelerin fotokopisi.

7. Hukuki adresi tasdik eden belge.

8. Dini merkeze idarenin takdimi.

İstenen belgeler tamamlandıktan sonra 15 gün içerisinde Müslüman dini icmalar KMI'ye gönderilir. Dini kurumların tahsis belgeleri daha sonra DKİDK'ye gönderilerek burada incelenmeye tabi tutulur.¹⁰¹

DKİDK kurulduktan sonra idarenin başkanı Rafik Aliyev ilk iş olarak, dini icmaların yeniden kayda alınması konusunu gündeme getirdi. Onun emri ile tüm dini icmaların 1 Ekim-31 Aralık 2001 tarihleri arasında kayıttan geçmesi istenmiştir. Yıllara göre DKİDK kaydından geçen dini icmalar farklılık göstermektedir. Bazı yıllarda komitenin belirlediği nizamnameye uymayan icmalar kapatılarak faaliyetlerine son verilmiştir.¹⁰²

Dini icmalar genelde cami ve onun etrafında teşekkül ederler. İcmalar, yeni ya da eski camilerin açılması, işlevsellik kazanması, hizmetlerin düzenli, planlı ve devlet kontrolünde yürütülmesine katkı sağlamaktadır. İslam dinine ait ibadet mekânlarına KMI tarafından atanan imamların bölge valiliğine bilgi vermeleri zorunludur.¹⁰³ 2009 yılına kadar camilere imamlar KMI tarafından atanırken 20 Temmuz 2009'da çıkan cumhurbaşkanlığı kararıyla bu yetki DKİDK'ye verilmiş-

100 *Devlet ve Din*, Kasım-Aralık 2009, s.150-151.

101 *Devlet ve Din*, Mayıs-Haziran 2009, s.100-101.

102 Yunusov, a.g.e., s.203-204.

103 ACDKİDKK, s. 8.

tir.¹⁰⁴ Bu icmaların rehberi ve icma üyeleri bulunmaktadır. Genelde bu icmalar şehir, kasaba ve köylerde cami etrafında oluşturulur. Eğer köy veya kasaba büyük ise o yerde merkezi mescitlere bağlı birden fazla icma açılabilmesi de mümkündür. Bu sırada Azerbaycan'da 1300'den fazla mescit, 50'den fazla kilise, sinagog ve ibadet evi, 500'den fazla da ziyaret mekânı faaliyettedir.

Sonuç

Uzun süre Sovyet yönetiminde kalan Azerbaycan halkı özellikle manevi anlamda çok sarsıntılar yaşamıştır. Bağımsızlıkla birlikte Azerbaycan yönetimi ilk olarak hem Sovyet yasalarından kurtulmak hem de devletin demokratik şartlar altında yönetilmesini sağlamak adına anayasada yeni değişiklikler yapmıştır. Özellikle Din ve Devlet ilişkisi, Vicdan Özgürlüğü ve Dini İtikat Özgürlüğü hakkındaki yasalar, yıllarca inanç hakları kısıtlanmış olan Azerbaycan halkına, bir anlamda evrensel hukuk çerçevesinde dini inanç ve ibadet hakkını sağlamıştır.

Yasaların sağladığı dini düşünce ve dini inanç serbestliği sayesinde ülkenin büyük kentlerinde cami ve Kur'an kursları açılmıştır. Ayrıca bu kararlarla din eğitim-öğretimi faaliyetinde bulunan kurum ve kuruluşların yasal hakları belirlenmiştir. Devlet yönetimi ülkedeki tüm dini grup ve cemaatlere toleranslık esasına göre muamele etmiştir.

Eğitim sisteminin dünyevi olması ve din eğitiminin gerekliliğinin tartışma konusu olmasına bir yana, ilk zamanlar örgün din eğitimi alanında ortaokul ve liselerde "Vatanseverlik ve Maneviyat" isimli dini içerikli verilen dersler ve pilot uygulamalar din eğitimi alanında yetersiz kalmıştır. Ancak din eğitimi alanında önceden var olan kadro yetersizliğinin günümüzde geçerliliğini kaybettiği kanaatindeyiz. Çünkü bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren din eğitimi için yurt dışına çıkıp eğitim alanlarla Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun olan öğrencilerin sayısının bu açığı kapatacağı kanaatindeyiz.

Günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sosyal ve siyasi gelişim şartlarını takip ettiğimizde toplumun milli ve manevi birliğinin bozulmaması veya vatandaşların gayri dini düşüncelerin etkisinde kalmaması ve en önemlisi milli kültürel yapıya uymayan dini düşüncelerin toplumda hâkim duruma gelmemesi için gerçek İslami değerlerin hem örgün hem de yaygın eğitimde verilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Kaynakça

Abbasov, Namik, *Muasır Şeraitte Azerbaycan Devletinin Medeniyet Siyaseti ve Manevi Değerlerin İnkişaf Amilleri*, Bakü: 2008.

Akınır, Shirin, *Sovyet Müslümanaları*, Çev. Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu, İstanbul: İnsan yay, 1995.

104 Devlet ve Din, Temmuz-Ağustos 2009, s.6.

- Akyol, Taha, *Azerbaycan Sovyetler ve Ötesi*, Burak Yay, 1990
- Albayrak, Halis, "Azerbaycan'da Din", *Türk dünyasının Dini Meseleleri*(Kutlu Doğum Haftası: 1997), Ankara: TDV Yayınları, 1998, s.136.
- Aleskerov, Alesker, *Azerbaycan Anayasasındaki Devlet Sistemi ve Temel Öğeleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2000.
- Aliyev, Haydar, *Müstegilliyimiz Ebedidir, 26-cı kitap Mart 2000-Nisan 2000*, Bakü: Azer Neşir, 2008.
- Aliyev, Rafik, *Devlet ve Din*, Bakü: İrşad Neşriyatı, 2004.
- Altuğ, Yılmaz, *Biraz Hirriyet (Sovyet Rusya'da Aydınların İnsan Haklarının İhlaline Karşı Mücadelesi)*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1974
- Anadol, Cemal, *Türkiye'de Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul: Burak Yayınevi, 1998.
- Aslan, Yasin, *Bugün Azerbaycan'da Pantürkizm ve Panislamizm*, İstanbul: Baysay, 1990.
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Anayasası*, Bakü: Azernesr, 1994.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Din Kurumları İşleri Üzerine Devlet Komitesi Kanunu*, Bakü: 2009.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Dini İtikat Özgürlüğü Hakkında Kanun* (ACDİÖHK), Bakü: 2009.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kurumları İşleri Üzerine Devlet Komitesi, Dini İtikat Azatlığı Hakkında Azerbaycan Respublikasının Kanunu*, Bakü: 2009.
- Azerbaycan Cumhuriyetin Anayasa*, Bakü: Azernesr, 1994.
- Balayev, Mehmed, "Vicdan Azatlığı ile Bağlı Beynelhalk Prensipleri ve Azerbaycan Tecrübesi", *Devlet ve Din*, Noyabr-Dekabr 2009, s. 119.
- Başgil, Ali Fuad, *Din ve Laiklik*, İstanbul: Yağmur Yay., 1977.
- Bayraktar, Mehmet. F, "Türkiye'de Yaygın ve Örgün Dini Eğitimin Meseleleri", *Milliyetçiler IV. Hilmi Büyük Kurultayı Tebliği (24-25-26 Nisan 1987)*, İstanbul: 1988.
- BDT Ülkelerinde Demokrasiye Geçiş ve Anayasa Yapımı*, Çev. Ergun Özbudun ve Levent Köker, Ankara: 1993, s.29.
- Bünyadov, Ziya, *Dinler Tarikatlar Mezhepler*, Bakü: 1997.
- Çelik, Abbas, *Din Eğitimimize Tarihsel Yaklaşım*, Erzurum: Ekev Yay, 2001.
- Devlet ve Din İctimai Fikri Toplusu*, Haziran-Ağustos 2009, s.5.
- Dini İtikat Azatlığı Hakkında Azerbaycan Respublikasının Kanunu*, Bakü: 1992.
- Ehedov, Abdulla, *Azerbaycan'da Din ve Dini Tesisatlar*, Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1991.
- _____, *Azerbaycan'da İslam Modernleştirilmesi*, Bakı: 1995.
- Erdoğan, Mustafa, "Sivil Özgürlük Olarak Din ve Vicdan Özgürlüğü", *Demokratik Hukuk Devletinde Din ve Vicdan Özgürlüğü*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002, s.63-64
- Elçibey, Ebülfes, *Bütöv Azerbaycan Yolunda*, İstanbul: 1998, s.15.
- El-Fellah, Adil Abdulla, *Heyder Aliyev ve Milli Menevi Deyerler*, Bakü: Qismet, 2007.
- Gönenç, Levent, "Azerbaycan Anayasası Üzerine Notlar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.47, S.14, Ankara: 1998, s. 207-208.
- Guluzade, Musa, "Müstakil Azerbaycan Respublikasında Devlet-Din Münasebetleri", *Devlet ve Din İctimai Fikir Toplusu*, Noyabr-Kasım 2006, s. 96.
- Gurbanov, Abbas, *Azerbaycan'da Şeyhülislamlık*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul: 2001.
- Gurbanov, C., *Nazari Dinşünaslığa Giriş*, Bakü: 1994.
- Güzel, Hasan Celal, Kemal Çiçek, Salim Koca, *Türkler*, C.19, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002.
- Hacıyev, Akil, "Çeçmiş SSRİ'de Devlet-Din Münasebeti", *Devlet ve Din İctimai Fikir Toplusu*, Kasım 2006, s.175.

- Halis, Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul: 1997.
- "Haydar Aliyev'in Siyasî İrsinden", *ACDKİÜDK Bülteni*, No.12, Bakü: 2004. s.2.
- Heyet, *Bizim Bir Şeyximiz Var*, Sumqayıt: 1999.
- Hüseynli, Gabil, "Azerbaycan'da Siyasî Partiler ve Siyasal İlişkiler", *Avrasiya Dosyası*, C.7, S.1, İlkbahar 2001, s.163.
- İsmayılova, V., "Azerbaycan Ayrı Seçkiliye Karşıdır", *Azerbaycan*, 30 Eylül 2002, s.5.
- Kafkas Müslümanları İdaresinin Nizamnamesi*, Bakü: 2009.
- Kaya, Kamil, *Türkiye'de Din-Devlet İlişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, İstanbul: 1998.
- Keskiner, Emine, "Bir İnsan Hakları Meselesi Olarak Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 38, S.1, 2010, s. 9.
- Küçük, Abdurrahman, "Temel Eğitimde Din Eğitimi(ve konunun tartışması)", *Milli Eğitim ve Din Eğitim Semineri IV*, Ankara:1981, s.238-254.
- Mehdiyev, Nüreddin, "Azerbaycan'da İtikat Azadlığı", *Gutp Dergisi*, No.1, 9 Mart 2001, s.10-11.
- Memmedaliyev, Vasim, Malik Garayev, "İlahiyat Fakültesi", *BDÜ İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi*, S.1, s.16.
- "Mukaddes Kitapları Öğrenme Kurslarının Faaliyetine Nezaret", *Devlet ve Din İctimai Fikir Toplusu*, Mayıs-Haziran 2010, s.52-54
- Nağıyev, Rafail, *On İkinci Şeyhülislam*, Bakü: 2000.
- Paşazade, Allahşükür, *İslam'ın Ahlâk Nazariyesi, Prensipleri ve Esas Değerleri*, Bakü: İslam Araştırmaları, İrşat İslam Araştırmaları Merkezi, 2001, s.7.
- Paşazade, Şeyhülislam Allahşükür, *Kafkas'ta İslam*, Bakü: 1991.
- Qendilov, Seyfeddin, İshak Memmedov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü:Eğitim Bakanlığı, Çasıoğlu, 2002.
- Sadik, Kulam, SadayKuliyev, 1937 yılınınRepresiya Kurbanı Büyük Evliya Ağa Mirbağır Ağa, Bakü: 2007.
- Samadov, Elsever, Azerbaycan'da Din Eğitimi, Marmara Üniversitesi S.B.F. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2006.
- SSRİ Konstitusiyası (Esas Kanun)*, Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1977.
- Tahirzade, Adalet, Meydan, 4 yıl 4 ay, *Azerbaycan Halk Harekâtı Hakkında Gündelik Qeyidlerr*, C. I, Bakı: 1997.
- Tahirzade, Adâlet, *Elçibey'le 13 Saat*, İstanbul: Turan Kültür Vakfı, 2001.
- Taştan, Abdulvahap, "Azerbaycan'da Sosyal-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma", *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.25, Ankara: 2001, s.30-31.
- Yeşilot, Okan, *Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya*, İstanbul: Kitabevi, 2005, s.181.
- Yunusov, Arif, *Azerbaycan'da İslam*, Bakü: 2004.
- <http://www.azerbaijan.az/portal>. "Azerbaycan'da Tolerantlıq" 20 Haziran2012.
- Salamzade, Oktay, İki Sahil, "Kafkas Şeyhi Hakkında Söz", 7 Ağustos 1999, S.46, s.5